

ЕКСТРЕМАЛЬНІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Дана стаття присвячена аналізу базових чинників людського існування – його екзистенціалів. Автором порушено питання про необхідність виокремлення такого їх різновиду, як екстремальні екзистенціали людського буття, що набувають значення за особливих умов життя соціальних груп.

"Багато див на світі є, людина з них – найдивніше", – вказав колись Софокл. І варто підкреслити, що з часів античності й на сьогодні проблема людини та основних чинників її існування привертає значну увагу філософів, учених і митців, не втрачаючи своєї актуальності і значущості.

Як відомо, значне зростання уваги до неї у філософії XX століття завдячує передусім працям представників філософської антропології (М. Шеллер, А. Гелен, Г. Плеснер, Е. Ротхаккер, Е. Генгстенберг, М. Ландман), екзистенціалізму (М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, Г. Марсель, М. Мерло-Понті), філософії культури (О. Шпенглер, А. Тойнбі), комунікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас) тощо. Слід вказати, що у вітчизняній філософській думці вивчення екзистенції людини та її чинників здійснюється насамперед представниками так званої Київської філософсько-антропологічної школи (В. Шинкарук, І. Бичко, Г. Табачковський, С. Кримський, Н. Хамітов тощо).

Що ж спричиняє поглиблений інтерес сучасної філософії до людини, детермінант її поведінки, перспектив існування людства? Не лише кризові явища історії та культури Європи XX століття. Так, витоки екзистенціальної тенденції у творчості філософів та митців, безперечно, зумовлені пошуками неklasичної філософії XIX – початку XX століття. Однак, посилення інтересу до чинників людського буття у 20-60 роках XX століття було зумовлено насамперед кризовими явищами самого суспільного життя: дві світові війни, бурхливий розвиток науки і техніки, соціальна нестабільність тощо. У XXI столітті все більш очевидно проступають ознаки поглиблення кризи суспільного буття, зумовлені як природними, так і соціальними чинниками – екологічні катастрофи; різке "старіння" європейських націй; нестача продуктів харчування та поява їх штучних замінників, часто шкідливих для людського організму; бурхливий розвиток генетики та її експерименти, які не завжди мають гуманний потенціал; енергетична криза та різке зменшення традиційних енергоносіїв, погодно-кліматичні аномалії та погіршення умов життя, спричинені ними, тощо. Усе це й зумовлює особливу актуальність осмислення людського існування у "граничній", "межовій" ситуації.

Метою даного дослідження виступає вивчення суті та специфіки особливих – екстремальних, чинників людського життя, а також окреслення змісту поняття "екстремальний екзистенціал людського буття", що їх позначає.

При аналізі понять, вживаних сучасною філософською думкою для характеристики специфіки людської представленості у світі, слід насамперед вказати такі, що напрацьовані у межах екзистенційної філософії та філософії культури. Йдеться про "екзистенцію" (С. К'еркегор), Dasein – "людське існування" (М. Гайдеггер), "життєвий світ" (Е. Гуссерль), "культурні світи" (О. Шпенглер, А. Тойнбі), "гранична ситуація" (К. Ясперс) тощо. Нашу ж увагу привернуло також і поняття "екзистенціал", осмислити суть і специфіку котрого в соціально-культурному аспекті ми будемо прагнути. Його аналіз, на нашу думку, дозволяє розширити погляд щодо базових чинників людського існування за особливих умов.

Що ж таке екзистенціал? Слід передусім підкреслити, що дане поняття трактується достатньо порізнному в залежності від конкретного розуміння автором суті екзистенції людини, як своєрідної людської представленості у світі. Відтак, треба констатувати, що мислителями XX століття неоднаково розглядаються чинники впливу на людське існування – екзистенціали.

Так, якщо для М. Гайдеггера екзистенція виступає "буттям як свідомістю", ніби своєрідним "торканням" існування всього сущого, "точковим" залученням людини до наявного світу через безпосереднє предметне оточення, то для Ж.-П. Сартра екзистенція – це своєрідна передумова реального здійснення конкретного людського життя, ніби-то його своєрідний ідеальний "проект". За М. Гайдеггером, отже, екзистенція – спосіб "...приходити до себе самого", а за Ж.-П. Сартром, екзистенція пов'язана з "...визнанням і прийняттям на себе свого авторства, тотального не виправдання своїх виборів, рішень та особистої відповідальності" [10: 1214]. У межах так званого релігійного екзистенціалізму напрацьоване ще одне розуміння екзистенції – це дещо, що залучає людину до незбагненого та саме виступає незбагненим (К. Ясперс). Тобто, екзистенція не тільки щось незбагненне, а й щось непередметне, що ніби "втікає" від раціонального пізнання – трансцендентне.

Отже, розуміння суті екзистенції як конкретних глибинних основ людського буття та самореалізації і, відповідно, зміст поняття "екзистенція", що їх позначає, мають у даному випадку

суттєві відмінності. Звичайно, в такому випадку неоднакового й розуміється суть базового чинника людської екзистенції – екзистенціалу.

По-друге, слід вказати, що дослідниками виокремлюються не одні й ті самі екзистенціали як основні в людському житті: тривога (М. Гайдеггер), нудьга (А. Камю), свобода, нудота і страх (Ж.-П. Сартр), віра, надія і любов (В. Шинкарук) тощо. І в даному випадку має значення не тільки конкретне розуміння мислителем суті екзистенції, а й його опертя на певну культурну традицію. Показово, що виокремленні В. Шинкаруком екзистенціали засвідчують тривалу традицію кордоцентризму та його популярність у вітчизняній філософській думці. І звернемо увагу на те, що в даному випадку мова йде й про конкретну світоглядно-культурну модель, на якій базується авторське розуміння екзистенції. Нудьга ("нудота") та любов, тривога і віра, страх та надія – це полярні уявлення про цінність самого людського життя та його базові орієнтири. Виокремлення певним філософом екзистенціалів, як детермінант людського існування – екзистенції, засвідчує не тільки його власне ставлення до дійсності та пріоритети у відношенні до життя, в тому числі власного. Слід звернути увагу й на те, що кожний філософ виступає представником певної соціальної спільноти, для якої характерним є особливе ставлення до світу, зумовлене конкретними умовами її життя, світоглядними орієнтаціями, національно-культурною традицією, філософською традицією та іншим.

Проте, підкреслимо деяку спільність у трактуванні суті екзистенціалу як явища, що суттєво впливає на людське існування. Екзистенціал – це вагомий чинник, котрий визначає буття конкретної людини, її ставлення до життя й смерті, до самооцінки свого положення у світі, людському середовищі. Тобто, своєрідною ознакою цього чинника людського існування виступає насамперед його тотальний вплив на внутрішній стан, ставлення людини до дійсності, її поведінку та самооцінку.

Аналіз літературних джерел привів до думки, що дослідниками [1-9] не розглядається на рівні філософського узагальнення значення екзистенціалів людського буття в історико-культурному зрізі – на рівні соціальних груп. Екзистенціал, фактично, розглядається як явище суто індивідуального людського існування. На наш погляд, таке розуміння цього явища є дещо звуженим. Екзистенціал, як-то страх чи ентузіазм, виступає важливим чинником людського існування не тільки на рівні індивідуального буття, а й на рівні буття соціальних груп. Проте, він набуває значення не в повсякденному їхньому існуванні, а в граничній, "межовій" соціальній ситуації – ситуації різкої зміни, нестабільності, соціального конфлікту тощо.

Тобто, ми пропонуємо розрізняти екзистенціали як характеристики індивідуального людського життя, людської екзистенції, та екстремальні екзистенціали як чинники впливу на людське буття на рівні соціальної групи за особливих – екстремальних умов. У останньому випадку нами й пропонується вживати поняття *"екстремальний екзистенціал людського буття"*.

На наш погляд, екстремальними екзистенціалами виступатимуть передусім страх та ентузіазм. Саме такі стани людської психіки є ніби полярними "точками опори" у вчинках і поведінці людських спільнот.

Достатньо пригадати хоча б події Другої світової війни: подвиг солдатів Брестської фортеці і пасивність, покірність колон мирного єврейського населення, яке в 1941 році вели на розстріл німецькі окупанти; партизанський рух і наявність поліцаїв, рекрутованого з місцевого населення, що здійснювало репресивні заходи щодо своїх земляків. Ентузіазм чи страх – ось що вирізняло поведінку людей при зіткненні з ситуацією, яка була для них не тільки драматичною, а й "межовою" – безпосереднім зіткненням між Життям і Смертю. І кожний обирав тільки одну, так би мовити, "сторону барикад". Для когось страх виступив тією рушійною основою, що спричинила вибір стратегії суто пасивного підкорення ситуації, яка склалась не залежно від людської волі, бажання, прагнення. Для інших же значення мала позиція активної непокори цій ситуації, спротиву їй, навіть якщо це й призводило до загибелі, але піднімало самооцінку носія ентузіазму чи ж давало йому своєрідну "точку опори" в екстремальній ситуації життя. Звичайно, є ще один ракурс цієї життєвої позиції – соціальна значущість конкретного вчинку та часто його соціальне схвалення (або ж несхвалення). Проте, для нас цікавим є насамперед перший, з виокремлених, ракурс людського реагування на непересічну, "межову ситуацію" існування.

Можна звернутися ще до одного історичного прикладу. Достатньо пригадати добу Відродження та її значення для розвитку європейської культури. Даний період вирізнявся передусім бурхливою соціальною динамікою, спричиненою низкою подій: Великими географічними відкриття, зародженням класу буржуазії і мануфактурного виробництва, війнами між європейськими державами, появою протестантизму тощо. Тобто, події цього періоду теж можна розглядати як екстремальні в європейській історії (передусім історії Італії, Іспанії, Чехії, Німеччини, Англії), розвитку європейської культури загалом. Тому, чи можна ж дивуватися тим світоглядним змінам, які відбулися в громадській думці тогочасних європейських спільнот? Підкреслимо, йдеться не про гуманістичну та антропоцентричну світоглядну зорієнтованість пошуків тогочасних мислителів, різко відмінних від позицій середньовічного світогляду. Нетиповість чи непередбачуваність подій, мінливість та динамічність життя – ось що найбільш характерне для існування людини Ренесансу, ось яке тло

розгортання безпосереднього життя пересічної людини Відродження. Саме це й прагнемо підкреслити.

Відповідно, страх та ентузіазм у цьому випадку так само найхарактерніше, на наш погляд, фіксують "полярні точки" поведінки, станів, думок людей у подібній "межовій" ситуації існування. Ентузіазм спричиняє соціальну мобільність найбільш обездолених. Але він виступає й основою поведінки тих, хто прагне через активність, творчість досягти успіху і визнання, слави та багатства. Як приклад можна пригадати біографію таких "велетнів Відродження", як Леонардо да Вінчі, Альбрехт Дюрер, Сандро Ботічеллі, Мікеланджело Буанарроті тощо. Ентузіазм притаманий й релігійним реформаторам та їхнім послідовникам (достатньо пригадати хоча б гуситські війни та виникнення лютеранства).

Тому спробуємо осмислити, що слід вважати граничною, "межовою" ситуацією в людському бутті. На погляд А. Морозова, "...це не тільки ситуація ризику, а взагалі будь-яка перехідна ситуація, в якій людина відчуває безпорадність схем та стереотипів, за якими вона діє. Розчарування в коханні, еміграція за кордон, зрада друзів, смертельна хвороба близького – все це ситуації, в яких людина символічно помирає, втрачає частку себе" [11: 7]. Коли мова йде про екстремальність у людському житті, то треба підкреслити, що гранична ситуація не може розглядатись як щось пов'язане з символічною смертю. Екстремальне – це максимально ризиковане, таке, що загрожує реально життю. Тому ми не можемо погодитись з подібним розумінням природи і суті граничної, "межової" ситуації при аналізі витоку і специфіки екстремальних екзистенціалів людського буття. Але слід погодитись з тим, що така ситуація в людському житті є особливою, пов'язаною з ризиком і виходом в інший нетрадиційний, не буденний спосіб існування.

За Н. Хамітовим, поняття граничної ситуації позначає "...кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється в загостренні самосвідомості й переосмисленні сенсу життя, у виразній зміні переживання самоідентичності". Також українським дослідником підкреслюється, що на відміну від граничного буття, гранична ситуація "...здебільшого постає результатом зовнішніх стосовно людини обставин", а граничне буття є "...наслідком усвідомленого виходу у позабуденні стани. У цих станах граничність втрачає свій випадково-ситуативний характер й сама набуває ознак специфічного буття" [12]. Тобто, гранична ситуація в такому випадку розглядається у двох аспектах. По-перше, вона є наслідком насамперед зовнішніх по відношенню до людини обставин і тому є чимось екстраординарним, екстремальним. По-друге, така ситуація має і внутрішній спосіб існування – це кризовий стан, період тощо в людському житті, зумовлений зовнішніми обставинами, який зумовлює переорієнтацію в сенсожиттєвих моментах та "загострення самосвідомості", спричиняє зміну самоідентичності. Звичайно, в такому випадку треба також визнати її неординарність для людського існування. Ми цілком погоджуємось з подібним розумінням граничної ситуації.

Однак, вкажемо, що гранична, "межова" ситуація має розглядатись як екстраординарна ситуація (подія, момент, період тощо) людського життя не тільки в існуванні окремої людини, а й буття соціальної групи за екстраординарних обставин, тобто в умовах випадково-ситуативного характеру події по відношенню до них, і тому ними не контрольованих (у повній мірі чи ж частково). Тому вона й виступає як своєрідна "межа" між повсякденним та екстремальним, типовим та неординарним, звичним і принципово новим у реаліях людського існування. Зустріч з нею призводить людину, як конкретну особистість чи представника певної спільноти, до стану "неврівноваженого" буття.

Отже, як підсумок вкажемо наступне. Необхідно розрізняти екзистенціали безпосереднього людського існування та екстремальні екзистенціали людського буття. У першому випадку мова йде про чинники, котрі визначають реальне повсякденне протікання життя кожної людини та її ставлення до світу. У другому випадку йдеться про чинники людського буття за особливих, нетипових умов їх появи чи протікання, тобто в умовах "межової" ситуації як дихотомії "Життя-Смерть". Така "межова" ситуація є наслідком непередбачуваних несприятливих умов існування, різких змін життя спільноти, динамічності соціального буття, соціального конфлікту, війни тощо. Тобто, екзистенціали існування людини та екстремальні екзистенціали людського буття мають не однакову природу, вони породжені не однаковими причинами.

До того ж, екстремальні екзистенціали людського буття, на нашу думку, мають значення не тільки для існування окремої людини, вона значущі й для існування людських груп, спільнот. Тому треба підкреслити різну сферу їх побутування та відмінності носіїв. Екстремальні екзистенціали мають значення для життя не тільки конкретної людини як одного представника людського роду, а й для груп людей, споріднених за деякою ознакою (соціальне походження, суспільний статус, спільна територія проживання та інше).

Крім того, екстремальні екзистенціали людського буття впливають на світоглядні позиції людини та безпосередньо на її поведінку і вчинки за таких особливих умов соціального життя, набуваючи ознак провідних чинників впливу не тільки на внутрішній світ особистості, а й конкретну реалізацію нею всіх життєвих функцій, прагнень, соціальних ролей тощо.

На наш погляд, найбільш важливу роль в існуванні соціальних груп у життєво-критичній – "межовій" ситуації відіграють два екстремальні екзистенціали – страх та ентузіазм.

Страх та ентузіазм, як екстремальні чинники людського буття, фіксують полярне, протилежне ставлення людини, як представника деякої соціально-культурної спільноти, до існування в особливих – нетипових, екстремальних умовах соціальних реалій.

Відповідно, страх фіксує позицію покори як пасивного ставлення до неї, ніби соціального очікування невідворотності події та неможливості її подолання. Страх може набувати різних проявів – занепокоєння, хвилювання, остраху, тривоги чи жаху. На нашу думку, коли страх розглядається саме як екстремальний чинник людського буття, то слід його розглядати як особливий екзистенційно наслідковий стан психіки людини, котра не здатна його опанувати, розуміти у повній мірі та раціонально контролювати. Тобто, в такому випадку подібний стан має ознаки панічного відношення до дійсності, "межової" ситуації – жаху. Якщо пригадати уявлення Ж.-П. Сартра про внутрішній чи метафізичний страх і зовнішній страх, то слід вказати, що страх як екстремальний екзистенціал людського буття є саме зовнішнім страхом. Мова йде про те, що в нього зовнішнє джерело появи – соціальна дійсність в особливих умовах існування, не типових і тому не передбачуваних. Саме це зумовлює його деструктивно-екзистенційний характер, людина в такому разі не спроможна до спротиву ситуації. Тому вона й сприймається нею як гранична, "межова" – екстремальна.

Ентузіазм можна, на нашу думку, вважати так би мовити позитивним екзистенціалом людського існування – позицією активного спротиву негативним життєвим ситуаціям чи ж формуванням нових "точок росту" корисного і потрібного групі та її членам для утвердження чогось важливого, цінного для них.

Тому нами пропонується таке визначення поняття екстремального екзистенціалу людського буття – це провідний чинник людської поведінки та світоглядних орієнтацій особистості, як представника конкретної соціально-культурної групи, що визначає людське ставлення, оцінку дійсності в особливих – екстремальних умовах соціального буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Новейший философский словарь. – М.: Книжный дом. – 2003. – 1279 с.
2. Марсель Г. NOMO VIATOR / Пер. укр. В. Й. Шовкуна. – К.: Видавничий дім "KM Academia", Університетське видавництво "Пульсари", 1999. – 320 с.
3. Морозов А. Ю. Страх смерти как экзистенциальная проблема. Морально-этические аспекты: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.07 / Морозов Андрей Юрьевич; Київ. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.
4. Хамітов Н. Гранична ситуація // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 131.
5. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 552 с.
6. Мэй Р. Проблема тревоги / Пер. с англ. А. Г. Гладкова. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 432 с.
7. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо. Нарис феноменологічної онтології // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія: Навчальний посібник / Упоряд. В. В. Лях, В. С. Пазенок. – К.: Ваклер, 1996. – С. 113-182.
8. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Margineum, 1997. – 451 с.
9. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики до метаантропологии. – К.: Ника-Центр; М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 334 с.
10. Шинкарук В. Віра, надія, любов // Віче. – 1994. – № 3. – С. 146-150.
11. Эмануэль Р. Страх. – М.: ООО "Издательство Проспект", 2002. – 79 с.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Матеріал надійшов до редакції 27.04. 2009 р.

Галагуз М. В. Экстремальные экзистенциалы человеческого бытия.

Статья посвящена анализу основных факторов человеческого существования – его экзистенциалов. Автором предложено рассматривать экстремальные экзистенциалы человеческого бытия как особый вид факторов существования человека, которые становятся значимыми в специфических условиях жизни социальных групп.

Halagus M. V. Extreme Existentials of the Human Life.

The article is devoted to the analysis of the basic factors of the human existence – its existentials. Author considers extreme existentials of the human life as the special form of the basic factors of the human existence which become important in extreme situation of social group's existence.